

Kultsár István levele Festetics Györgyhöz

Festetics György gróf (1755—1819), a felvilágosult főúr irodalompártolása közismert.¹ A Festetics Család Keszthelyi Levéltárában végzett kutatásaim során néhány jelentős irodalomtörténeti vonatkozású adatra sikerült bukkannom, melyek eddigi ismereteinket lényeges újabb tényekkel egészítik ki. Gyűjtésemből ezúttal Kultsár István levelét mutatom be, mely Mikes Kelemen Törökországi leveleinek kiadásáról tudósít.

Az 1794. évi protocollumban², március 17-i kelettel ezt olvashatjuk:

„Professor Kultsár István Ur egész köszönettel megküldi azon Török Országi Leveleket, mellyek Ő Nagysága adakozásából, napfényre segítettek. Nevezetesen egy exemplart frantzia compacturában, 12^{60t} pedig kötetlenül.”

A küldemény a következő levél³ kíséretében érkezett:

„Méltóságos Grófi

Ime megjelennek Méltóságod előtt azon levelek, mellyeket a setétségből napfényre segített kegyelmével. Méltóztassék őket olly kegyességgel fogadni, melly buzgó hálaadással nyújtom bé Méltóságodnak. Ohajtottam ugyan, hogy nagy érdemeinek megismertetésére ezen bőkezűségét a könyvben hirdethettem volna, de az mostani változásokra nézve a gyanúságtól féltettem igaz Hazafiúságát. Miglen⁴ tehát nyilvánban kijelenthetem azt az elfelejtethetlen példákban tündöklő Hazai szeretetét, addig is azon örvendek Méltóságodnak, hogy szívében érezheti azt a gyönyörűséget, mellyet a jótétemények, 's a valóságos érdemek szoktak okozni még akkor is, ha titokban maradnak. De sokkal többek, 's nagyobbak Méltóságod' érdemei, hogysen azokat vagy a Haza most nem tudná, vagy a maradékunk valahára elfelejthetné. Sőt nagy híre napról napra inkább fog virágozni, és mennél későbbre terjed, annál felségessebben magasztaltatik ditsősége. Én szerentsésnek tartanám magamat, ha ezen érdemlett ditsőségnek bár leg kisebb részben is lehetnék nevelője. Azon való igyekezetemet ugyan elmúlászthatatlan kötelességemmé teszem, és azon kérem Méltóságodat, hogy ezt az alázatos hálaadásképp bémutatott kész akaratomat méltóztassék kegyessen elfogadni, és engem kegyelmében megtartani, aki mély tisztelettel vagyok Méltóságos Grófnak

leg kisebb szolgálja
Kultsár István

Szombathely
17^{dik} Mart. 1794.⁵

Végül idézzük még a protocollumból⁴ a határozatot is:

„A' küldött könyveket köszönettel vévén Ő Nagysága bizonyossá teszi Professor Urat, hogy nála Kedvet tanálván átalok, a' minémő örömmel veendi a' Közönség is abból meg-nyeri jutalmát fáradságaival.

Többire: Az exemplarokból egy pár bé-köttetik Frantzia Compacturába és a' Bibliothecába helyeztetik⁵, a' többit pedig méltóztatott Ő Nagysága a' Directio tagjainak ajándékozni.'

¹ NÉGYESY LÁSZLÓ: Gróf Festetics György a magyar irodalomban, A Keszthelyi Helikon c. gyűjtésményes kötetben. Szerk. LAKATOS VINCE. Keszthely 1925. 37—236.

² A Festetics Család Keszthelyi Levéltára. (A továbbiakban: Festetics lt.) 606. cs. 227.

³ Festetics lt. 391. cs. 227.

⁴ Festetics lt. 606. cs. 227.

Figyelmet érdemel az a tény, hogy Festetics György tette anyagilag lehetővé Mikes leveleinek megjelenését. A nem túlságosan lojális⁶ főúrnak ez a tette sem nyert volna nagy tetszést az uralkodónál. Kultsár István fogalmazása óvatos, de félreérthetetlen. (Négy hónappal később már letartóztatják Martinovicsot és társait!)

Kultsár István levele a magyar irodalom- és könyvkiadás történetének értékes dokumentuma.

Kostyál István

Csokonai Dorottyajának toponári muzsikusai

Csokonai Dorottya-jában a farsangi bál muzsikusai nem cigányok, hanem zsidók.

Míg a toponári Aszáfok szép számmal
Mulatják az asztalt muzsikaszerszámmal,
Édes áriákat Amphion módjára,
Vagy fürge tust huzván az ivók számára. (I. könyv.)

A II. könyvben kezdődik a tánc.

Megpendül egyszerre Izsák száraz fája,
Zengő szerszámokkal kíséri bandája,
Kellemes hangzások a szálát bétöltik,
Az ifjú szíveket örömmre felöltik.

Kezdődik a minét.

Opor kilenc ánglus kontratáncot jára.

Bongorfi egynehány személyt öszveszede,
És alla polacca a táncnak erede.
Maga volt a vezér, a többek követték,
Kik a lengyel tempót emberül megtették.

Végezván a lengyelt stájeren forognak.
A szála közepén tipegnek tapognak.

Jártak galoppátát, straszburgert, hanákat,
Valcerest, mazurkát, szabácsot, kozákat.

Végül magyar táncot követelnek:

„Magyart! ilyen adta vén Jebuzéussa!”
Rárándítja Izsák pengő muzsikáját,
S a palatinusnak elkezdi nótáját.

Ezekből a részletekből kitérünk, hogy a zsidó muzsikások nemcsak idegen, hanem magyar nótákat is játszottak. A toponári zsidó muzsikusról Csokonai külön is megemlékszik a *Dorottya* jegyzetei közt: „A toponári zsidók nevezetes muzsikások Toponár nevű mezővárosában Somogy vármegyének, mely a tek. Festetics familiának uradalma, s Kaposvártól nem messze esik.”

Ezt a néprajzi adatot Katona Lajos is idézi (Néprajzi adalékok Csokonai munkáiban, *Etnographia*, 1899, X. 163.). Katona, Csokonai műveinek 1813-ban megjelent bécsi kiadását használta, s nem ismerte Csokonai kéziratban maradt *Cultura* c. színművét, melyben szintén említi a toponári muzsikusokat, mikor Ábrahám zsidó meghívja Tisztes úr Firkász nevű sekretáriusát bátyja fiának a lakodalmára: „Itt lesznek a Thópönári Thópönoriak, mondhatom szhíp muzsikha lesz.” (Harsányi—Gulyás-kiadás 3:354.) Ugyanitt a Riedl-féle kézirat szerint „Toponáron laknak a legjobb muzsikus zsidók egész Somogy vármegyében”. Még érdekesebb, hogy a toponáriakon kívül megemlítik a keszthelyi zsidó muzsikusokat is, akik Ábrahám szerint még azoknál is különb muzsikások, legalább is szebben fogják a hegedűt: „no így fogja a hegedűt (mutatja neki a zsidó), a Thópönári zsidók is így fogják, a kesztheliek mígh szebben”.

Csokonain kívül egykorú folyóiratok is említik a toponári bandát, de másokat is: „A Magyar táncz muzsikát Hazánkban leginkább Czigányok gyakorolták; de vagyon több példánk, hogy Magyarok, sőt Zsidók is bandákat állítottak. Tudtomra híresek voltak a Galántai,

⁶ Ahol ma is megvan. Országos Széchényi Könyvtár Helikon Könyvtára, Keszthely.

⁷ Vö. szereplését az 1790. évi országgyűlésen és annak következményeit.

és Gátsi cigány-bandák, és a Toponári Zsidók, valamint Gróf Rédeinek Bandája is.” (Hasznos Mulatságok 1823, I. 92.) „Zsidóink is kezdik már a Muzsika tanulást. A Pozsoni serházakban s egyébhol igen gyakran muzsikálnak. Somogyban a Toponári Zsidók régtől fogva híres muzsikusok voltak.” (Róthkrepf [későbbi nevén Mátra] Gábor: Első toldalék a Magyar Muzsika történetéhez. Tudományos Gyűjtemény 1830, IV. 38.)

Vahot Imre emlékirataiban így nyilatkozik a zsidó muzsikusokról: „Hogy nem csak cigányból, de a zsidóból is válhatik jeles magyar muzsikus, azt többek közt a mi jó öreg Rózsavölgyink, a mi szintén keleti fajtából származott Márkus bácsink bizonyítá be leginkább.” (Budapest, 1881, 374. l.)¹

Róla írta Petőfi *Rózsavölgyi halálára* c. szép költeményében:

Ébredj föl, vén muzsikus, vén barátom,
Hadd busuljunk, lelkesedjünk nótádon!
Olyan isten-igazában tudtad te,
Hogy hol fekszik a magyarnak a szive,
A magyarnak a szive.

Rózsavölgyi Márk apjától, Rosenthal Mordchele-től örökölte zenei tehetségét, aki primása volt a XIX. sz. első negyedében a bonyhádi (Tolna m.) zsidó bandának.

Lakatos Lajos szerint² régi zsidó bandák működtek még Kaposvárott, Nagykanizsán, Érsekújvárott, Lakompakon (Sopron m.). Híres volt Finaly Ansel bandája, mely a nádor udvari zenekara volt.

A toponári zsidó banda tagjai közül kettőnek a nevét meg lehet állapítani az Orsz. Levéltárban őrzött Somogy megyei zsidóösszeírásból, ahol Abraham Stentzinger és Sámuel Bárány neve mellett ott van: „Musikus”. A keszthelyi zsidóság még régebből tud hiteles adatokat fölmutatni. Az Orsz. Levéltár 1770-i összeírása három, az 1773-i pedig négy zenészt sorol fel. Ezek névszerint: Oberszern (helyesen Obersohn) József, Mayer Benedek, Moyser Benedek, Vak József. Ezekhez társultak a Grünwald és Glesinger család tagjai, akik a keszthelyi zeneiskolában nyerték kiképzésüket.³

Büchler Sándor dr. keszthelyi főrabbi birtokában van a keszthelyi hattagú zsidó banda 1812-i szerződése, melyet az ő szíveségéből közölhetünk:

„A lent keletkezett napon mi alulírottak önszántunkból, minden kényszer nélkül meg-egyezzünk az itteni keszthelyi hitközség előljárósága előtt, vagyis Meir klezmer és testvére Bendet klezmer és az ő egész társaságuk, mely a muzsikusbandához tartozik, megállapodott abban, hogy a mai naptól kezdve örökre együtt maradnak, hogyha a társaságból valaki, isten ments, megbetegednék, és nem tudna játszani, akkor a társaság köteles minden időben az illetőnek a részét kiadni, és hogy egyik sem fogja kizárni a másikat a társaságból, önként azonban bármelyikük elhagyhatja azt. A megállapodás létrejött ma, a hét első napján (vasárnap) Szíván hó 13-án, a teremtés 5572. évében (polgári időszámítás szerint 1812-ben). És igazolásul aláírjuk kezünk aláírásával ama büntetés kikötése mellett, hogy a megállapodás megszegője 100 aranyat köteles lefizetni a megtartók részére az Uraságnál — emeltessék az ő díszé — és hogy a megszegő elveszíti a hitközségnél jogait. Létrejött itt Keszthelyen, az említett napon. A kicsiny Meir fia Majse Jehudának, Isten nyugosztalja. A toll átadása után: a kicsiny Bendit, fia Majse Jehudának. Isten nyugosztalja. A kicsiny József, fia Noah-nak, Isten nyugosztalja. A kicsiny Léb, fia Séligneck, Isten nyugosztalja. A toll átadása után: a kicsiny Chaninó, fia Jákobnak, Isten nyugosztalja. A toll átadása után: a kicsiny Michoél, fia Józsefnak.”

A banda hat tagjának neve után néhány sorral lejjebb a hitközség hat előljárójának aláírása következik, élükön az akkori elnök: Baron Izsák.

„Icig, fia Aharonnak. Hersch Micke, Nótá Gérsaun. A kicsiny Dávid Deutsch. A kicsiny József Prág. A kicsiny Icig, fia Szedernernek.”

A szerződés hátsó lapján egy ceruzával írt, 10 pontból álló műsor található. A kézírás hasonlít a szerződés írójának írásához. A műsor a következő: 1. Stimme. 2. Klavier-Noten (oldalát javítva: Klavier-Noten-Lesen). 3. Machat. 4. Chasanut s'liach-cibbur (áthúzva: a m. kántori, előimádkozói [t. i. énekek]. Melléírva: Wiederholung; t. i. a 3. számnak az ismétlése.

¹ Ezeket az adatokat ZSOLDOS JENŐ volt szíves rendelkezésemre bocsátani. Idevágó cikke: Zsidó népeleti vonatkozások Csokonai költészetében. (Magyar Zsidó Szemle 1928. XLV. 377.)

² Magyar zsidó cigányok. (Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat Évkönyve. Budapest, 1910. 200.) L. Schlosz néven megírta a Mittelungen zur jüd. Volkskunde-ban „Jüdische Zigeunerkapellen in Ungarn” címen is (1907. 23: 3.).

³ KLEMPA KÁROLY: A keszthelyi Festetics-féle zeneiskola, Győr, 1938. (Különnyomat a Dunántúli Helliakból) 13. l.

T. I. frástudatlan volt, s mielőtt valaki helyette a nevét leírta, kezébe adta neki a tollat.

Az oldalt levő javított sorrendben e helyett ez áll: 10. Koncert.) 5. Chasanut, s' liach-cibbur. 6. 10. Koncert. 7. Musik. 8. Technisierung 30. 9. Walzer. 10. Polnischer Gesang.

Ettől balra külön hasábon az első hét pont újra van írva, amely sorrendben eltér az előbbtől: 1. Stimme. 2. Klavier-Noten-Lesen. 3. Machat. 4. 10. Koncert. 5. Musik. 6. Technisierung. 7. Polnischer Gesang.

A keszthelyi zsidó banda gyakran muzsikált az operairó Goldmark Károly apjának, Goldmark Szimchá Rubén akkori keszthelyi kántornak házában, s a följegyzések szerint a kis Károly később hévvel énekelte játék közben a banda műsorának egyik zsolterát.⁵

A nagykanizsai zsidó zenekar Villányi Henrik dr. ny. kereskedelmi iskolai igazgató szíves értesítése szerint az új zsidó templom 1821-ben történt felavatásával és közhasználatba történő átadásával hozható kapcsolatba. 1820—30 közt Szántó Méir volt a hitközség rabbija. Kántora nem volt, csak egy Zalazentgrótból odaszármazott Hirsch Dávid nevű előimádkozó látta el a kántor teendőit. A gyülekezet akkori vezetőit, Löwenstein Mózes, Benzion Fülöpöt, Horscheczy Joachim Mór dr-t nem elégítette ki az istentisztelet ünnepélyessége, ezért a bécsi hitközséghez fordultak, melynek főkántora Sulzer József volt, a külsőségekben is ünnepélyes istentisztelet megteremtője és a zsidó egyházi zenének megalkotója. Ez a híres főkántor tervezte meg a nagykanizsai zsinagóga istentiszteletének sorrendjét és énekkarát. A nagykanizsai hitközség elfogadta ugyan a Sulzer-féle egyházi énekek egész sorozatát azzal a bővítéssel, hogy egyházi vonószenekart szervez. 1829-ben megbízta karnagyát, Knöpfler Józsefet, hogy tíz vonóshangszert vásároljon Bécsben és tanítson be tíz kanizsai zsidót az egyházi énekek kíséretére. Ebből a tíz zenészből került ki a zsidó zenekar. Újév és engesztelés napján nem volt zenés istentisztelet. A vonóshangszerekkel való zenekíséret az 1845. évi sátorosünnep utolsóelőtti napján szűnt meg, amikor először szólalt meg a zsidó templomban a talán még ma is meglévő két manuális és pedálos, de már elektromos hajtásra berendezett orgona. 1845 óta ezek a templomi zenészek világi zenészekké vedlettek át. Kezdetben Knöpfler József brácsás volt a karmester, később pedig Grünbaum József, aki neves primhegedűs is volt. A zenekar tagja volt még Grünbaum kürtös, Weisz trombitás, Szamek klarinétos és fuvolás, Geiger nagybőgős és egy üstverő cintányéros. Ez a zenekar minden olyan előkelő helyiségben játszott, ahol zsidók is megfordultak. Nyáron elszerződtek Rohicsra, Balatonfüredre, vagy kanizsai kethelyiségekben muzsikáltak. Műsoruk szerepelt a Himnusz, a Szózat, a Hunyadi László induló, azután részletek Suppé, Offenbach, Lanner operettjeiből és keringőiből, hasonlóképp az olasz operákból, mint Bellini, Donizetti, az ifjú Verdi műveiből, s Gounod 1859-ben hazánkba eljutott Faustjából. Az alkotmányos Magyarorszáig 70-es éveiben a zsidó zenekar elvesztette jelentőségét s Darázs Miksa és Torma Tóni bandájával egyesült, de ez a kapcsolat is csak a 80-as évek elejéig tartott. Ebben a kötetekben Grünbaum karmester volt az utolsó zsidó muzsikus.

Ezeket az adatokat Winkler Ernő dr. nagykanizsai főrabbi felesége, Munkácsi Noémi, Munkácsi Bernátnak, a nagy magyar nyelvtudósnak és ethnographusnak leánya a következőkben volt szíves kiegészíteni: A kanizsai zsidó banda tagjai művelt, zeneileg jól képzett emberek voltak. A legtöbbször zenetanítással is foglalkozott. Világlátott, nevezetes zenekar volt az. Hírt és dicsőséget szerzett nemzetének és felekezetének. Fejedelmi udvarokban, így Viktória angol királynő és a belga király előtt is játszottak. Érdekes szerep jutott a bandának az 1866—67-i olasz háború alkalmával. A kanizsai 48. gyalogezred zászlóját, mikor a győzelmes custozzai ütközetbe vonult, a zsidó banda muzsikája kísérte végig a városon. Különös tisztsége és kötelessége volt e zenekarnak, hogy körmenetek alkalmával ők szolgáltatták a zenét, s jutalmul a ferencendi barátoktól fejenként egy-egy „koszoskorsó” bor járt ki. A „koszoskorsó” mindmáig ott a nép nyelvén zománczatlan cserépkorsót jelent. E „koszoskorsó” ürtartalma két pint volt.

Szokás volt akkortájtban az is, hogy purimkor a zsidó banda tagjai tréfás jelmezekben házról házra járva mókákat adtak elő.

A zsidó zenekar tagjairól Winkler Ernő dr. főrabbi a következő életrajzi adatokat volt szíves a hitközség anyakönyveiből velem közölni:

Grünbaum József 1826-ban született Rohoncon, meghalt Nagykanizsán 1900. január 11-én. Grünbaum Miksa szül. Rohoncon, megh. Nagykanizsán 1885. jan. 8-án 59 éves korában. Szamek Adolf szül. Sasvárrott (Nyitra m.), fia Ignác. Geiger Simon szül. 1823-ban Sasvárrott, megh. Nagykanizsán 1876. január 22-én. Geiger Farkas megh. Nagykanizsán 1890. augusztus 8-án 71 éves korában. Geiger Bernát megh. Nagykanizsán 1882. augusztus 13-án 60 éves korában. Weiss Ignác szül. Strassnitzban, megh. Nagykanizsán 1895. szeptember 11-én 79 éves korában. Glesinger Márk szül. Keszthelyen 1790-ben. Silberger József szül. Szelecen (Trencsén m.) 1815-ben. Lichtenthal Simon meghalt Nagykanizsán 1876. február 9-én 55 éves korában. Knöpfler Mór szül. Nagymezeriten (Morvaors.) 1809-ben, megh. 1866. július 26-án.

* BÜCHLER SÁNDOR: Goldmark Károlyról és atyjáról. (Magyar Zsidó Szemle. 1939. 36.)

Lakompak községben Band Simon, volt lakompaki tanító szíves közlése szerint még a múlt század hatvanas éveiben is éltek zsidó muzsikuskok. A banda 24 tagból állott. A karmester Bohenszky Károly volt, nevezetesebb tagjai pedig Müller Chájim és fiai Avrom és Jajkel, Bohenszky Gecl, Kohn Dávid, Szussman és Geiger voltak. Elődeik, kiknek a neve feledésbe ment, Kossuth Lajos előtt is muzsikáltak. Hangszerük hegedű, brácsa, kis- és nagybőgő, fuvola, klarinét volt. Játszottak klasszikus és zsidó darabokat, mégpedig kottából. Zsidók és keresztények egyaránt fölfogadták őket. Nemcsak Lakompakon, hanem a Bécs melletti Baden fürdőhelyen, Tarcsafürdón, sőt Bécsben is muzsikáltak. Lakompakon sokat szerepeltek szimchasz tórákor és purimkor. Purimkor chupóval hozták a papot és papnét a mulatságra. Divat volt akkoriban az ún. „stándli”; az esküvő előtti estén az ifjúság éjjeli zenét adott a menyasszonynak. Életmódjuk csak annyiban különbözött a többi zsidótól, hogy jó módban éltek, ruházatuk attilás kabát, zsinóros nadrág és rojtos nyakkendő volt. Szombaton nem játszottak.

Lakompakon lakott egy Hirschler nevű bőrkereskedő, akinek Liszt Ferenc atyja, Liszt Ádám, a doborjáni Eszterházy hercegi uradalom gazdatisztje, az uradalomból nyersbőrt szállított. A Hirschler család nagy zenekedvelő volt, s a gyerekek mellett zeneértő házitánítókat tartott. Egy alkalommal Liszt Ádám elszámolós végett Lakompakra jött, s magával hozta kis 3—4 éves fiát, ki a Hirschler-gyerekek szobájában hallgatta a zongoratanítást. A házitánító észrevette, hogy a kis Liszt Ferenc mennyire figyel. Kérdezte, szeretne-e ő is zongorázni. A gyermek örömmel mondta: „Igen.” Hirschler megengedte, hogy a kis Liszt az ő gyermekeivel együtt tanuljon zongorázni. Rövid idő múlva aztán a kis Liszt zenei tudásával felülmúlta a Hirschler-gyerekeket, sőt később mesterét is. Az épületen, ahol Liszt az első zeneleckét vette, emléktáblát terveztek.

A Vas megyei Rohoncon 1848-ban 209 zsidó családban nyolc zenész volt, mégpedig névszerint Steiner Henrik, 40 éves, született Bazinban; Stern Sámuel, 48 éves, született Rohoncon; Spielmann Ábrám, 52 éves, született Rohoncon; három fia: Sándor, 24 éves, Salamon, 22 éves, Miksa, 17 éves, valamennyien Rohoncon születtek; ifjabb Spielmann Samu, 28 éves, szül. Rohoncon; Lichtblau Henrik, 24 éves, szül. Rohoncon. (Schneider Miklós: A rohonci zsidók 1848. évi összeírása. Szombathely, 1939. 45, 63, 146, 147, 155. sz. a.) Különösen érdekes a Spielmann-család neve, ami arra vall, hogy már őseik is „hangászok” voltak, mint az összeírás a zenészeket nevezi, s a család minden egyes férfitagjának ez volt a foglalkozása, hasonlóan ahhoz, ahogy ma a muzsikuscigányoknál szokásos.

Zsidó zenekar volt Herczka Gusztáv ny. sikelelmaintézeti igazgató szíves értesítése szerint a Trencsén megyei Pruszka községben is. Ezt a zenekart ismerték az egész vármegyében, s még a múlt század 70-es éveinek elején ezek a szakállas muzsikuskok gyakran vonultak parasztszekéren valamelyik távolabbi községbe, ahol zsidó és parasztlakodalmakban, keresztelőknél, táncmulatságokban szükség volt rájuk. Egy iskolai majálison, amelyet a puchói zsidó elemiiskola rendezett 1871 vagy 1872-ben a Puchó melletti erdőnek egyik tisztásán, egy nagyszerű savanyúvízforrás mellett, a tanulókkal együtt kivonultak a keresztény előkelőségek is, akik gyermekeiket rendszerint zsidó iskolába járatták. Még az evangélikus iskola tanítója is nem a saját, hanem a zsidó iskolába küldte gyermekeit. A menet reggel indult el, élén a zsidó zenekarral, amely a fél óráig tartó úton folyton magyar nótákat játszott. A zenekar tagjainak nem ez volt a kizárólagos foglalkozása, hanem mindegyiknek volt valami más keresete is.

Lengyelországban is voltak zsidó muzsikuskok. Reymont, a Nobel-díjas nagy lengyel regényíró, Nil desperadum című, 1794. évben, tehát a francia forradalom idején játszódó történelmi regényében a sieradzi sztarosza farsangi menettel, zsidó muzsikuskokkal tesz látogatást egy előkelő lengyel nemesi udvarházban. „An der Spitze, gezogen von einem Gespann weisser Hengste in purpurroten Schneenetzen und Federbüschen, kamen hochzeitlich der Herr Starost mit der Frau Starostin gefahren, hinterdrein die aus ganzer Macht aufspielenden Juden-Musikanten... „Eine Krakauer Bauernhochzeit!” schallen mit einemall laute Zurufe, und zugleich liess Trzackas Kapelle eine donnernde langgezogene Fanfare zum Himmel aufsteigen... Onuphrius... bittet die Gesellschaft einzutreten, die Juden in gewaltigen Fuchsmützen, bis an die Knie in Schnee stehend, fiedeln einen tanzfrohen Krakowiak.” (Breslau, 446—7. l.)

A regénynek egy másik részletében a varsói cirkusz zenekara egy zsidó banda: „Musikanten mit lang herabhängenden Korkenzieherlocken liessen von einer kleinen Galerie herab tanzfrohe Weisen erschallen” (503) ... „Die pejsesgeschmückten Musikanten fielen wie zur Begrüssung mit einer lärmigen Fanfare ein” (508).

Mickiewicz *Pan Tadeusz* című elbeszélő költeményében egy eljegyzésen a falusi banda cimbalmosa a zsidó Jankel, kihez mérhető „izlésben, röpkeségben” nincsen. (Európa Könyvkiadó, Bp. 1957, 290.)^{3/a}

^{3/a} Mickiewicz művében szereplő zsidó muzsikusra SÓTÉR ISTVÁN hívta föl figyelmemet, s szíveségéért hálás köszönetet mondok.

Alexej Tolstoj „Nagy Péter” c. történeti regényében szintén szerepelnek zsidó muzsikuskok. A cár követe feleségével együtt Lengyelországon keresztül Párizsba utazik, s megszállnak útközben egy falusi fogadóban. Amint azonban megérkezésüknek hírt veszik a lengyel nemes urak, értük mennek: „A kocsmá előtt megállt vagy tíz százn. Zsidó muzsikuskok fújták a rekedt-hangú klarinétot, cincogtak hegedűiken” (II. 211). A követet feleségével együtt magukkal viszik, s kastélyukban hetekig tartóztatják folytonos mulatozás közt. Itt is zsidó muzsikuskok játszanak: „A muzsikuskok karzatán török dobjára dőlve aludt egy hórihorgas, csontos zsidó muzsikusk” (216).

Alexej Tolstoj „Kenyér” című regényében (3. kiadás, 182. 1. Új Magyar Könyvkiadó) is szerepelnek zsidó muzsikuskok. Caricinban „a kert középpontjában, a pavillonban az ukrainai pogromok elől idemenekült, tucatnyi zsidóból álló vonószzenekar játszott.”

Ezek a muzsikuskok voltak az egész Kelet-Európában *klezmer* néven ismert zsidó zenészek.⁶ A szó eredeti alakja *k'lé zemer*, s azt jelenti: „hangszer”, de így nevezték magát a zenekart, sőt annak tagjait is. Egy ilyen zsidó banda állt legalább egy hegedűsből, egy fuvolásból, egy nagybőgősből, s egy cimbalmosból, de előkelőbb lakodalmakon néha nyolc tagja is volt a zenekarnak. Ezek a zenekarok azonban nemcsak családi ünnepeken, hanem gyakran a zsinagógában is szerepelnek, így chanukkakor, a sátoros ünnep hetedik napján (hosana rabba), egy új töratekercsnek ilyenkor szokásos felavatásán. A keleti zsidó klezmereknek jó híruk volt a keresztények között is, s mindig az ország legjobb zenészei közé tartoztak. Az előkelőbb keresztény családok, s különösen a lengyel nemesség, családi ünnepeken, báljaikon és más mulatósaikon nagyon szerettek ezért zsidó zenekarokat szerepeltetni.

Beke Ödön

Arany kiadatlan levele Rozvány Györgyhöz

Még régi nagyszalontai működésem idején szerencsés voltam megszerezni s így talán az elpusztulástól is megmenteni Arany János egy félig hivatalos, félig baráti vonatkozású levelét, amelyet mindenkor nagy kegyelettel őriztem és őrzök ma is.* Eddig nem publikáltam; meglétéről is alig tudott rajtam kívül csak annak a családnak egy-két tagja, melytől birtokomba került. Századunk második évtizedéig Rozvány Györgyné nagyszalontai lakos őrizte az ura hagyatékából, tőle került az én tulajdonomba. A levélnek mind a papírja, mind az írása teljesen sértetlen, az értékes relikvia, eltekintve a papír természetes sárgulásától kitűnő fenntartású.

A levél tartalma félig hivatalos, mert Arany, mint az Akadémia főtitkára írta, de hozzá van pótolva egy pár baráti sor is ahhoz, akinek a hivatalos rész szól. Mivel a levélnek ilyen kettős szerepe volt, annak teljes megértéséhez ismertetem keletkezésének történetét.

Arany, mikor kiábrándult a színészetből, és hazament Szalontára, ott egy macedóniai származású görög kereskedő családnál: Rozvány Józsefnél mint nevelő, házitanító működött, akinek leányát az elemi iskolai ismereteken túl tanította. Mint ilyen, otthonos volt a család körében, s a kereskedő fiaival is baráti viszonyba került, mivel korra nézve is hasonló idejűek voltak. A fiatalabb: Rozvány György ügyvédi diplomát szerzett, de a város történelmével is foglalkozott, és sok romantikával fűszerezve ugyan, de megírta Nagyszalonta mezőváros történelmének egy korszakát, melyet később tovább is toldozgattot. Rozvány György könyvének első része 1870-ben jelent meg Gyulán, Dobay János könyvnyomdájában. Arany ekkor már az Akadémia főtitkára volt. Rozvány e művét megküldte az Akadémiának, sőt mint az Arany leveléből kitűnik, az Akadémiával együtt másoknak is küldött könyvecskéjéből, és azok átadására Aranyt kérte meg. Arany mint főtitkár az Akadémia részére küldött ajándékpéldányt köszönte meg a Rozvány Györgyhöz írt levelében, azonban ahhoz néhány baráti sort is írt pótlásul, s így lett a levél részben hivatalos, részben magánjellegű.

A levél az Akadémia hivatalos, ajándékokat elismerő és megköszönő nyomtatott űrlapjára van írva, amely űrlap Emich Gusztáv nyomdásznál készült Pesten, 1863-ban. Az űrlap tehát nyomtatott, a beírások részére szükséges üres helyekkel. Ezeket az üres helyeket a megkívántató adatokkal Arany saját kezűleg töltötte ki, a hivatalos rész alá pedig írta a baráti sorokat. Az űrlap kettős levelű, mérete 30×24 cm. Az Akadémia hivatalos iktató száma van rajta felül a bal sárokbán: 270/1870, melyet kézírással írt reá Arany.

Mivel az űrlapon előre nyomtatott szöveg és Arany kézírása egyenesen fordul elő, közlésben a kettőt — világosan megkülönböztetendő egymástól, Arany kézírását kurzívval jelzem. 270/1870.

Magyar Tudományos Akadémia.

Pest, márc. 8. 1870

A Magyar Tudományos Akadémiához Tek. úr ajándékából beérkezett következő nyomtatvány:

* ALBERT WOLF: *Fahrende Leute bei den Juden*. Mitt. zur jüd. Volkskunde, Berlin, 1908. 27: 3. HERLITZ — KIRSCHNER: *Jüdisches Lexikon*, III. 737.

* Ma már a debreceni Déri Múzeum gyűjteményében van.

Nagyszalonta mezőváros történelme (monográfiája) az intézet könyvtárába tétetett, s alólt meg van bízva a küldeményért az Akadémia köszönetét kifejezni.

Édes Gyurim! Érdekel olvastam könyvedet; örülök és csodálkozom, hogy az égés után annyit össze tudtál szedni; az illetőknek a példányokat azonnal elküldtem. Megbocsáss, hogy csak ez uton válaszolhatok. Élj boldogul.

Arany János.

Tek. Rozvány György úrnak Nagy - Szalonta.

Aranynak ama megjegyzéséhez: „csodálkozom, hogy az égés után annyit össze tudtál szedni”, tájékoztatásul közlöm, hogy az az 1847. évi nagyszalontai nagy tűzvészre való hivatkozás, amikor a városháza a benne elhelyezett városi levéltárral együtt megsemmisült, s mint Arany Petőfinek írt 1847. április 21-i leveléből tudjuk, a városnak 2175 háza és más épülete is leégett.

H. Fekete Péter

Néhány adalék József Attila verseihez

József Attila bécsi korszakáról mindmáig főleg csak életrajzi adatok állnak rendelkezésünkre; ekkor keletkezett verseiről vajmi keveset tudunk.

A legutóbbi időben napvilágra került adatok fényében néhány megjegyzést kívánunk fűzni József Attila Bécsben írt verseinek keletkezéséhez, időrendjéhez. Adataink részint módosítják a kritikai kiadás jegyzetapparátusában foglaltakat, másrészt viszont alátámasztják a szerkesztőknek a versek keletkezésére vonatkozó megjegyzéseit.

*

Bécsi tartózkodása során, 1925—26-ban, József Attila igen sok kéziratot ajándékozott ott élő magyar barátainak. (A kritikai kiadás is — a bécsi időszak alatt különböző folyóiratokban megjelent költemények adatain kívül — elsősorban ezek személyes visszaemlékezéseire támaszkodott a költő verseinek keltezésénél.)

Így került öt kézirat — a „Hajnalban kel föl, mint a pékek”, a „Szeretők lázadása”, a „Csodálkozó bogarak közt...”, az „Érted haragszom, nem ellened” és a „Jut most elég virág” című versek — 1926-ban dr. Abramovits Irénhez, aki Bécsben töltötte egyetemi éveit és itt ismerkedett meg József Attilával. A költő és közte levő baráti kapcsolatról tanúskodik a Bécsben neki ajándékozott „Nem én kiáltok” kötet ajánlása is.¹

Az öt vers közül a „Hajnalban kel föl, mint a pékek” egyik korábbi változata, nem sokkal a költő bécsi útja előtt már megjelent a Színház és Társaság 1925. július 20-i számában.²

Ezek a kéziratok — a „Szeretők lázadása” c. vers kivételével — 1949-ben a József Attila Múzeumba kerültek, de tévedés folytán a Múzeum katalógusában nem az 1926-ban, hanem az 1924-ben keletkezett költemények között szerepelnek.

Ezt a nyilvánvalóan téves keltezést több versnél az 1950-ben megjelent, Kardos László szerkesztette kiadás is átvette.

A kritikai kiadás szerkesztőinek jó irodalmi érzékéről tanúskodik, hogy a költemények kronológiai sorrendjének összeállításánál két esetben, ahol a téves keltezésen kívül egyéb adat nem állott rendelkezésükre, a versek stílár vizsgálatából kiindulva korrigálták ezt a dátumot és a „Csodálkozó bogarak közt...”, valamint a „Jut most elég virág” című költeményeket az 1926-ban írottak között tüntették fel. (JA ÖM I., 439., ill. 446.) Azonban még ez a kiadás is a négy vers közül csupán a „Csodálkozó bogarak közt...” kezdetűt említi, mint bécsi eredetűt. További kettőnek („Érted haragszom, nem ellened” és „Jut most elég virág”) a keletkezését ugyancsak 1926-ra teszi, de későbbi időpontra. (JA ÖM I. 444., ill. 446.)

Dr. Abramovits Irén visszaemlékezése, a költemények stílár rokonsága az eddig is ismert bécsi versekkel, valamint a kéziratok formai vizsgálata (a kézírás mindegyiken azonos jellegű, valamennyi vers cím nélkül van leírva) egyaránt arról tanúskodnak, hogy az „Érted haragszom, nem ellened”, a „Jut most elég virág” és a „Csodálkozó bogarak közt...” című versek Bécsben keletkeztek, 1926 első felében. Bécsi eredetű a „Hajnalban kel föl, mint a pékek” c. költeménynek a Múzeumban őrzött kézírata is. (A költemény korábbi változata, mint fentebb említettük, már 1925-ben megjelent.)

¹ Vö. SZÖKE GYÖRGY: „S a Föld továbbzuhog győzőn...” Újabb adatok József Attila bécsi korszakáról. Élet és Irodalom. 1960. 6. sz. 5. l.

² Vö. József Attila Összes Művei. Akadémiai Kiadó. Bp. 1955. (A továbbiakban: JA ÖM) I. 432

Ugyancsak Bécsben íródott a „Szeretők lázadása” c. vers is. Ennek dr. Abramovits Irén tulajdonában levő cím nélküli bécsi kézírata mindeddig ismeretlen volt. A költemény keletkezésének időpontját a kritikai kiadás szerkesztői másfél évvel későbbre, 1927 karácsonyára tették. (JA ÖM I., 452. l.)

Ez az eddig nem publikált versváltozat több helyütt eltér a „Nincsen apám se anyám” kötetben megjelenttől, mely a gyűjteményes kiadásokban közzétett szöveg alapjául szolgált. Különösen érdekes a versnek az eddig ismert szövegtől teljesen eltérő, romantikus forradalmisággal telített befejezése:

„S magányos, bomlott kontyán a víz
Ragyogó holtakat ringat csengve
S a Föld továbbzuhog győzőn
Új harcokért a végtelenbe.”

A vers tartalmi rokonságban is van több Bécsben keletkezett költeménnyel: uralkodó motívuma, a víz szimbólikussá felfokozott képe felbukkan a költő más, ez idő tájt keletkezett verseiben is. („A szeretők hallgatva megálltak”, „Négyen ugrottunk vízbe”).

*

Utolsó, rövid megjegyzésünk nem bécsi versre, hanem a „Két keserves” címmel, 1929-ben megjelent két kis vers egyikére, a „Medáliára” vonatkozik. Ennek dr. Abramovits Irén tulajdonában levő kézírata ugyancsak most került elő: valószínűleg 1929-ben ajándékozta neki a költő.

Ez a változat nagyjából megegyezik a Medvetánc kötetben megjelent szöveggel, melyet a kritikai kiadás is alapul vett, azonban két apró — de igen jelentős — eltérést figyelhetünk meg.

A kézíraton a kis versnek József Attila a „Medália. 13.” címet adta. Valószínű tehát, hogy eredetileg a „Medáliák” utolsó darabjának szánta a költő. Erre utal a vers közeli stílári rokonsága is a ciklus egyes verseivel, különösen a „Szakállam serceny, recsény, kunkorodj. . .” kezdetűvel. További bizonyítékunk, hogy a kézirat utolsó sora ugyanúgy két gondolatjellel végződik, mint a „Medáliák” legtöbbje.

Nagyon érdekes a következő eltérés is. A kézirat egyik sorát — „evett az Isten én-helyettem” — a költő később módosította: „evett az ördög én-helyettem”. Valamennyi kiadásban ez utóbbi szöveg jelent meg. Bár biztos adatunk nincsen rá, nem tartjuk kizártnak, hogy József Attila csupán egy újabb istenkáromlási pert kikerülendő eszközölte versén ezt a változtatást.

*

József Attila Bécsben írott költeményei még mindig nincsenek megfelelően feltérképezve. Nyilván ez az oka annak, hogy az eddigi József Attila-értékelések is túlságosan gyorsan elsiklanak felettük.

Németh Andor, a költő bécsi hónapjainak egyik legjobb ismerője, az ekkor keletkezett költeményekről mindössze annyit tart érdemesnek megjegyezni, hogy azok „javarészt elkallódtak vagy lappanganak. József Attila alig egy-kettőt méltatott belőlük arra, hogy megőrizze emlékezetében, és felvegye későbbi gyűjteményeibe”.³

Ezt a kissé elhamarkodott megállapítást már az itt közölt adatok is némileg cáfolják: csupán a közleményünk alapjául szolgáló négy bécsi eredetű költemény közül a költő kettőt (a „Szeretők lázadása” és az „Érted haragszom, nem ellened” c. verseket) felvett a „Nincsen apám se anyám” kötetbe, egyet pedig, a „Jut most elég virág” címűt, ugyancsak a gyűjteménybe szánt (a Népszava 1928-ban mint a készülő verseskötet egyik darabját említi), s csak a politikai nyomás következtében állt el közlésétől (vö. JA ÖM I., 446. l.).

Úgy véljük, nem arról van tehát szó, mintha ebben az időszakban jelentősebb költemény nem született volna, hanem inkább arról, hogy sok költemény bécsi eredete valószínűleg még ma sincs tisztázva.

Ezt a kétségkívül meglévő „fehér foltot” kívántuk adatainkkal, ha nem is felszámolni, de legalábbis szűkíteni.

Szöke György

³ NÉMETH ANDOR: József Attila élete és kora. Csillag. 1948. 3. sz. 22. l.

Elon on se ei se nehele
hinden allaga siigis 19
Põltsvaht nehele nehele
Lobago Taja, z. z. z.

Maarua hõru mind e saalis
Sõnnele ilus araganele.
Kõigil nehele e saalis
/ kinnisid te hehale.

- Eel, eljõhine nehele
Kõigil nehele e saalis
Maarua hõru kinnisid.
Lobago Taja e saalis nehele

Maarua hõru e saalis
/ kinnisid, nehele e saalis
E saalis kinnisid e saalis
Lobago Taja kinnisid

Lobago Taja e saalis
Lobago Taja kinnisid
Lobago Taja kinnisid, nehele
E saalis kinnisid, nehele

/ kinnisid, nehele kinnisid
Lobago Taja kinnisid
Lobago Taja kinnisid, nehele
Lobago Taja kinnisid, nehele

/ kinnisid, nehele kinnisid
Lobago Taja kinnisid, nehele
Lobago Taja kinnisid, nehele
Lobago Taja kinnisid, nehele

La lampa mundia: Angel usque
Kasari ad usque in mundum.
La lampa mundia: Angel usque
Kasari usque ad mundum.

I magister, bonum est et in
Rogari tollere singulorum
La lampa mundia et in
hi lampa et in mundum.

L'Angelus

Medalia

13.

Hiába, hogy tegnap sem ettem,
evet az Isten in helyetemi
csülkiket, országot, jóvendőt,
s bár ő föltöltte meg a kendőt,

Legén a Loldaknak, rapornak,
vad üvöltésem ragyognak,
pécsetei újsóni kalálnak! -
Lancuroz vad és nussikálnak -

Írt azóta